

ОСНОВНІ ФОРМИ І НАПРЯМКИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглянуто діяльність основних благодійних установ в Україні та форми соціального захисту населення на початку ХХ ст.

Ключові слова: соціальний захист, соціальна допомога, благодійність, Україна

Соціальний захист і соціальною допомогою у сучасному світі неодмінний атрибут будь-якої держави. Розбудовуючи сучасну систему соціального захисту та соціальної допомоги в Україні, важливо врахувати та оцінити ті напрацювання і здобутки, які виробили у минулому попередники сучасних працівників соціальної сфери.

Благодійність, меценатство, опіка були притаманні кожній людській спільноті на будь-якому етапі її розвитку. Саме це давало можливість вижити у складних життєвих обставинах, це відділяло все далі людину від тваринного світу. Любов до ближнього лежить в основі майже всіх світових релігій, вірувань, морально-етичних світоглядів. Саме на цьому ґрунтувалась взаємодопомога у кожній общині, поселенні. Однак і влада не залишалась осторонь проблем злиденності, сирітства, вдівства, немічності. Адже самі ці фактори були і залишаються однією з причин нестабільності, джерелом соціальної напруги, гальмом розвитку економіки. Це змушувало державу періодично втручатись у справи захисту соціально вразливих категорій населення, регламентувати її. Заходи зі сторони влади носили в основному репресивний характер (заборона давати милостиню, старцювати, примусове виселення певної категорії злиденних тощо).

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. вважається зародженням соціальної роботи як професійної діяльності. Саме у цей період ставились завдання не лише подолання, але й профілактики злиденності, соціальної дезадаптації, маргіналізації. Спостерігається поєднання зусиль держави, громадських, релігійних організацій, приватних осіб у вирішенні проблем соціального захисту. За роботу у цій царині почали відзначати державними нагородами, присвоювати чиновницькі ранги,

зрештою ця праця стала оплачуватись і визнаватись на державному рівні як соціально значуща.

Дослідження розвитку становлення соціальної роботи і соціальної допомоги до 1917 р. велось обмеженим колом дослідників. Серед авторів найбільш відомих досліджень можна назвати П. Георгієвського, В. Герье, Є. Максимова, О. Стога. В радянський період ця тематика не досліджувалась, адже все, що стосувалось рівня життя людей, соціальної допомоги у царській Росії вважалось негативним і не вартим уваги. Проводячи патерналістську політику у сфері соціального захисту, Радянський Союз ліквідував всі набуті попередниками інститути благодійності та соціальної підтримки. Лише в кінці ХХ – на початку ХХ ст. на теренах колишнього СРСР почали з'являтись наукові дослідження з питань благодійності, меценатства. Серед дослідників цього періоду становлення соціальної роботи в Україні слід відзначити праці Ф. Ступака, А. Нарадька, Ю. Гузенка, Г. Махоріна, С. Поляруш, Т. Курінної, О. Хаустової та ін. Однак у більшості досліджень спостерігається акцент на регіональних особливостях благодійної діяльності. Ми ставимо завдання визначити основні форми і напрямки благодійної діяльності в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Соціальну підтримку населення у Російській імперії на той час забезпечували державні органи, які перебували у віданні міністерстві відомств, благодійні товариства та благодійні заклади. Їх діяльність нормувалась відповідними законодавчими документами. Серед них найважливішими були “Статут про громадську опіку”, “Положення про парафіяльні попечительства при православних церквах”, “Положення про дитячі притулки”, циркуляри міністерства внутрішніх справ (наприклад, “Зразкові правила про міські попечительства, установи для збору пожертвувань, надання допомоги нужденним і постійного нагляду за ними”). Однак, на законодавчому рівні не було визначено категорію осіб, на які мала поширюватись соціальної допомоги, як і не було визначено її меж. Тому на місцях самі вибирали відповідно до місцевих умов форми допомоги нужденним. Передбачалось, що на певний вид допомоги можуть розраховувати люди різних вікових груп. Діти і молодь, які не мали батьків, могли розраховувати на допомогу, спрямовану на те, щоб вони вирости фізично і морально здоровими людьми, отримали необхідний запас знань і практичних навиків, щоб бути здатними самостійно заробляти на прожиття. Людина середнього віку могла розраховувати на моральну і матеріальну підтримку, яка дала б їй можливість швидко подолати життєві труднощі і повернутись до самостійного здобування засобів до існування. Немічні, престарілі отримували догляд у притулках, хворі – у медичних установах.

Заклади соціального захисту, які були розраховані на дітей, можна поділити на три групи. До першої відносились заклади опіки і виховання: виховні будинки, дитячі ясла та садки, притулки для сиріт, притулки працелюбності для дітей, виправно-виховні притулки, притулки для дітей-калік, розумово-відсталих та хворих на параліч, землеробські колонії. До другої групи – заклади дешевого і безкоштовного навчання: загальноосвітні школи і училища та спеціальні школи і училища, які мали професійне спрямування. Сюди ж відносяться навчальні та лікувальні установи для глухонімих, сліпих тощо. Третю групу становили заклади лікувальної допомоги для дітей: загальні і спеціальні лікарні, санаторії, амбулаторії. Так, на початок ХХ ст. таких закладів для дітей було 1 896 [1, ХХХVI].

Соціальні заклади для дорослих об'єднувались у п'ять груп. Перша група – заклади для соціальної опіки престарілих, невиліковно хворих: різного виду богадільні, будинки милосердя, будинки для вдів, притулки для інвалідів, подорожуючих. Друга група – заклади дешевого та безкоштовного харчування: їдальні та чайні. Третя – заклади дешевого і безкоштовного проживання: нічліжні будинки, квартири, кімнати, гуртожитки. До четвертої групи відносились заклади трудової допомоги: будинки працелюбності, майстерні і рукодільні, довідкові бюро з працевлаштування, комісії і контори благодійного характеру. П'яту групу складали заклади медичної допомоги дорослим: загальні і спеціальні лікарні та санаторії, різноманітні види амбулаторій [2, 5-6]. Кількість таких закладів для дорослих становила по Російській імперії на 1902 рік 4 382, що складало 62,3 % від усіх існуючих благодійних закладів [1, ХХХVI-ХХХVII].

Найбільша кількість установ соціального захисту була розташована у Європейській частині Російської імперії. Вони надавали грошову допомогу, допомогу продуктами харчування, житлом, займались освітою дітей і дорослих, створювали умови для можливості заробляти власною працею, підтримкою закладів для дітей різних категорій, хворих, організацією товариств взаємодопомоги. Найбільш поширеною було надання грошової допомоги, що пояснювалось простотою цього виду підтримки. Це давало можливість потребуючому допомогти задовольнити ті потреби, які він вважав для себе найважливішими на даний момент.

У кінці ХІХ ст. в Російській імперії формувалась модель соціальної опіки, де головна роль відводилась не державі, а благодійним організаціям. Ф. Ступак вважає, що основними принципами такої організації благодійності були: 1) децентралізація системи опіки, що проявлялась в передачі основних повноважень з соціальної опіки органам місцевого самоуправління, а також залучення до соціальної

роботи широких верств населення. Це давало скорочення бюрократичного апарату, зменшення формалізму і тяганини; 2) індивідуалізація допомоги населенню; 3) збільшення уваги профілактиці збідніння, безробіття, злочинності та інших соціально небезпечних явищ; 4) перехід до “відкритого” типу суспільної опіки, що передбачало соціальну допомогу за місцем проживання у більш сприятливій обстановці Хто не мав житла – забезпечували житлом чи розміщували у чужій сім’ї; 5) соціальна активізація знедолених, адаптація їх до нормального життя, зокрема, надання трудової допомоги; 6) державне і громадське стимулювання благодійної діяльності: носіння мундирів і знаків відповідних відомств; спеціальні знаки і жетони для співробітників благодійних товариств, установ і закладів; фінансові та інші пільги; персональні пенсії і допомоги; надання дворянського звання, почесних громадян; присвоєння імен філантропів і меценатів благодійним установам, музеям, бібліотекам, школам, інститутам, вулицям; інформація про їх благодіяння в центральних і місцевих засобах масової інформації тощо [6, 87].

Організація соціальної допомоги у Російській імперії не була централізованою. Суб’єктами соціальної допомоги виступали міністерства (внутрішніх справ, фінансів, народної освіти, військово, юстиції, шляхів сполучення, морське, імператорського двору), відомства (Відомство установ імператриці Марії, православного віросповідання, головне управління землеробства і землевпорядкування та ін.), товариства, створені за ініціативою владних структур. Найбільш потужними з останніх у Російській імперії були Попечительство про трудову допомогу, Товариство Російського Червоного Хреста, Імператорське людинолюбне товариство. На місцях вони мали свої філії, комітети, що створювало досить розгалужену систему соціальної підтримки.

На місцях соціальну допомогу організовували міські управи, земства, прикази громадської опіки (там де земств не було), громадські, релігійні організації. Були і товариства, які не мали за головну мету благодійність, але вона прослідковувалась у їх діяльності. Це, наприклад, парафіяльні попечительства, попечительства про народну тверезість.

До кінця XIX ст. ще помітну роль в організації соціальної підтримки населенню відігравали Прикази громадської опіки, які ведуть свій початок з 1775 р. Підпорядковуючись безпосередньо міністерству внутрішніх справ, вони створювались у кожній губернії і їх діяльність полягала в організації опіки немічним та наданні різного роду матеріальних допомог. З цією метою Прикази утримували різні богоугодні заклади: виховні і сирітські будинки, притулки, будинки опіки, лікарні, будинки праці. Будучи державними установами, вони

не мали достатньо коштів для забезпечення у належній мірі соціального захисту населення. Поступово вони передавали свої функції земським управам, які діяли більш ефективно у сфері соціальної допомоги на місцях.

В Російській імперії на 1902 р. функціонувало 11 040 благодійних установ. У губерніях, до складу яких входили сучасні українські землі, їх нараховувалось 1 376. З них 674 були благодійні товариства і 702 благодійні заклади. По благодійним товариствам лідером була Херсонська губернія (156), а по закладам – Київська (143). Найменше таких установ нараховувала Подільська губернія (відповідно 36 і 33) [1, LVIII-LXIX]. Стосовно рівня доступності до їх послуг, то в середньому по території сучасної України, що входила до складу Російської імперії, було 2,6 установи на 100 000 жителів. Найдоступнішими допомоги були за цим параметром у Херсонській губернії (4,75 установи) [1, LXXVII].

Соціальний захист носив становий характер. На законодавчому рівні положення про опіку у середовищі свого стану регламентувалось лише для селян. Це пояснювалось тим, що більшість населення України, як і всієї Російської імперії того часу, проживала на селі. Оскільки центрами благодійництва залишались в основному міста, то лише жителі навколишніх до них сіл могли розраховувати на соціальну підтримку їх благодійних установ. Більшість сільського населення могла покладатись головним чином на допомогу громади. Статут про соціальну опіку зазначав, що немічні із селянського стану мають утримуватись родичами або за рахунок сільської общини. Основними джерелами коштів для надання селянськими громадами благодійної допомоги були: 1) кошти громади, 2) різні спеціальні збори передбачені нормативними документами; 3) громадське майно; 4) натуральні повинності у вигляді обов'язкового виконання певних робіт за рішенням сходу та надання продуктів, необхідних речей сиротам та нездатним до праці [6, 85].

За кошти общинних сум мали утримуватись, при потребі, лікарні, богадільні та інші установи громадської опіки. Це засвідчувало ще раз неможливість держави охопити власними силами соціальний захист всіх громадян. Для інших станів, хоч не прямо, але також передбачались обов'язки стосовно соціальної підтримки осіб зі своєї станової групи. Так, наприклад, за перебування у лікарні людини, яка не здатна була оплатити лікування самостійно, кошти мали сплатити відомство або община, до якої ця людина належить. Були і організації соціальної підтримки за становою ознакою: дворян, селян, міщан, ремісників, купців.

Створювались благодійні організації також за релігійною чи національною ознакою: католицькі, єврейські, караїмські, французькі,

грецькі, німецькі, чеські тощо. Цьому сприяла лібералізація законодавства. До 1862 р. для створення благодійного товариства необхідний був дозвіл імператора. З 1862 р. таке право було передано Міністерству внутрішніх справ, а з 1897 р., коли були видані типові устави благодійних товариств допомоги бідним, достатньо було дозволу губернатора. Це свідчило про визнання ролі громад на місцях у справі соціального захисту населення і стимулювало їх швидке зростання.

Головною соціальною проблемою всіх часів і народів була бідність. Для подолання її причин та наслідків створювались різноманітні організації. Однак, найбільш помітним у цій діяльності було Імператорське людинолюбне товариство, засноване ще у 1802 р. Воно декларувало своєю метою надання допомоги бідним незалежно від віку, статі, віросповідання при всіх людських потребах. При народженні це була акушерська і медична допомога, піклування в спеціальних притулках для немовлят. Для дітей, позбавлених з різних причин батьківського піклування, це вже була опіка, турбота про їх виховання та освіту. Для дорослих, які нездатні самі прохарчуватися з власної праці по старості або у зв'язку з хворобою, організовувалось піклування у спеціальних притулках. Товариство опікувалось бездомними і голодними, надаючи їм житло та їжу, безробітними, підшуковуючи їм роботу, створюючи умови для самозабезпечення. Допомагали навіть працюючим – сприяли їм у збуті своїх товарів і хоч якось допомагали цим вилізти із злиднів. Завдяки цьому Товариству в Україні наприкінці ХІХ ст. почали створюватись Попечительства про бідних. Як показує досвід створення такого попечительства у Кам'янці-Подільському, адміністративному центрі Подільської губернії, метою його була видача постійних та одноразових допомог, працевлаштування, надання безкоштовного житла, забезпечення сиріт та бідних дітей притулками, безкоштовна медична допомога, допомога бідним учням гімназій, заснування шкіл та інших закладів для дітей, чий батьки не мають можливості їх доглядати, пошук нужденних, які самі соромляться звертатись по допомогу [4].

Особливо слід зазначити соціальний захист дітей. У цій царині видатне місце займало Відомство установ імператриці Марії, хоча його благодійна діяльність поширювалась на всі вікові категорії, на здорових і хворих, на людей, що страждали різними фізичними недугами. Допомога здійснювалась через надання харчування, житла, навчання або набувала форми грошової допомоги, яка видавалась на руки або передавалась у різні заклади у вигляді плати за навчання, опіку, лікування. У виховних будинках Відомства у 1904 р. перебувало 59 337 немовлят: частина у самих виховних будинках, а частина віддавалась в чужі сім'ї за певну плату. Для дітей-сиріт та дітей з бідних сімей шкільного віку діяло 329 притулків, де перебувало

більше 23 000 вихованців. Для навчання дітей та дорослих діяло 75 середніх, 63 нижчих навчальних заклади, а також 148 сільських шкіл для вихованців виховних будинків і 44 школи для глухонімих і сліпих, 2 вищих і 4 навчально-лікувальних заклади [1, III/7-8].

Дитячі притулки, які перебували у системі Відомства установ імператриці Марії, були розраховані на утримання дітей обох статей незалежно від походження, віросповідання від 3 до 12 років. В особливих випадках, якщо дозволяло приміщення притулку поселяти окремо хлопчиків і дівчаток, діти могли залишатись до 14-річного віку. Притулки могли бути як денними так і постійного перебування дітей. В першу чергу приймалися на повне забезпечення діти-сироти, напівсироти, а також діти особливо бідних батьків. Черговість прийняття останніх визначалось ступенем бідності родини. У притулки за рішенням місцевих попечительств дитячими притулками могли прийматись діти і за кошти фізичних осіб. Однак, як свідчить статистика, бажаних було більше, ніж притулки могли вмістити. Так, на засіданні Подільського губернського попечительства дитячих притулків 26 березня 1907 р. було відхилено через брак місць 17 прохань про зарахування до притулку, хоча навіть серед дітей були сироти [3].

У притулках намагались дати дітям початку освіти, трудові навички. Так, у Кам'янець-Подільському притулку дітей до 7-8 років грамоті навчали наглядка та її помічниця. Також діти отримували навички картонажного ремесла, шиття та іншого рукоділля. З 9 років діти починали відвідувати Олександрівське міське училище, яке знаходилося у приміщенні притулку.

Особлива увага приділялась фізичному і моральному вихованню. Діти, як правило, поступали у притулки зі слабким здоров'ям, схильними до захворювань. Тому турботою адміністрації ставало належне харчування, зручність і чистота одягу, білизни, взуття, особиста гігієна, фізичні вправи, дотримання розпорядку дня. Моральне виховання в основному ґрунтувалось на вихованні релігійності, любові до ближнього, залучення до праці, прищеплення охайності, підготовці до якоїсь практичної діяльності. Дітей залучали до нескладної роботи зі самообслуговування. Для дівчат-сиріт, які за віком мали вибувати з притулку, у місті засновано було Школу домоведення з ініціативи А. Четверікової. Тут дівчата до повноліття здобували всі необхідні навички майбутньої господині, опановували різні жіночі професії та навички ведення домашнього господарства. По завершенню перебування у Школі, вихованок прилаштовували у сім'ї у якості прислуги, знаходили їм роботу, здібних влаштовували у навчальні заклади, видавали заміж. Тобто, дівчата перебували під соціальним патронажем і після завершення перебування у закладі.

У сільській місцевості відкривались дитячі ясла-притулки на період гарячої пори сільськогосподарських робіт. Діти селян тепер були під наглядом і не відволікали батьків від роботи у полі, на косовиці тощо. З цією метою почали створюватись повітові попечительства дитячих притулків. У Подільській губернії 12 таких попечительств було створено у 1900 р. [5].

Таким чином, ми можемо спостерігати значний спектр організацій, закладів соціального спрямування в Україні кінця XIX – початку XX ст. Більшість з них носила недержавний характер і за об'ємом соціальної підтримки населення значно перевищувала потуги аналогічних державних установ. В сучасній Україні держава не має змоги у повній мірі задовольнити соціальні потреби значної кількості населення. Прояви приватної благодійності, хоч і зростають, мають переважно епізодичний характер. Об'єднань громадян з метою допомоги ближньому, які б мали постійний характер, надзвичайно мало. Тому досвід організації соціальної підтримки з боку громади, набутий наприкінці XIX – на початку XX ст. потребує подальшого вивчення та впровадження в сучасних умовах.

Список використаних джерел

1. Благотворительность в России. – Т.1. Обзор состояния общественного призрения и благотворительности – СПб: Типо-Литография Н.Л. Ныркина, Измайловский полк, 7 рота, д. 13, [б/г]. – 966 с.
2. Благотворительные учреждения Российской империи. – Т. 1. – С. -Петербург: Типография СПб. акц. общ. печ. дела в России Е. Евдокимов. Троицкая, № 18, 1900. – 217 с.
3. ДАХМО. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 7-8
4. КДІА. – Ф. 442. – Оп. – 1. – Спр. 187. – Арк. 8-9
5. Отчет Подольского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений императрицы Марии за 1901 г. – Каменец-Подольск: Типография Подольского Губернского правления, 1902. – 95 с.
6. Ступак Ф.Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 269 с.

The article reviews the main activities of charitable institutions in Ukraine and forms of social protection in the early twentieth century.

Keywords: social protection, social assistance, charity, Ukraine

Отримано 25.2. 2012